

TÜRKÇEDE ÖZNE BELİRTME VE ÖZNE YÜKLEME: İŞLEVSEL DİLBİLGİSİ ÇERÇEVESİNDE BİR ÇALIŞMA

G. Songül Ercan - Özge Can Bakırlı

Özet

Dilbilimde işlevci yaklaşım farklı iletişim bağlamlarında dilin rolünü ve işlevlerini betimlemeye çalışan ve iletişime dayanan bir yaklaşım olarak betimlenmektedir. Bu yaklaşımda dilin insanların birbirleriyle olan etkileşimlerinde anlam oluşturmalarına nasıl olanak sağladığı araştırılmaktadır; ancak, dilde anlam her zaman açıkça belirlenememektedir. Bu nedenle bu çalışmada temel alınan “İşlevsel Dilbilgisi Modeli” bireylerin iletişimlerinde temel olan dilsel anlatımların betimlenmesinde, biçimi göz ardı etmeden, çevremizde var olan her şeye gönderimde bulunan “olay durumları”nı işlevsel bakış açısıyla incelemekte; bu olay durumlarını da çekirdek yüklemeyle açıklamaya çalışılmaktadır. Bu çalışmada, olay durumunun sunulmasında çıkış noktası olarak belirlenen Özne, “İşlevsel Dilbilgisi” yaklaşımı göz önüne alınarak sözdizimsel ve anlambilimsel düzlemde gerçekleşen bir dil olgusu olarak incelenmekte; Özne Yükleme ve Özne Belirtmenin Türkçedeki gerçekleşme düzlemlerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar sözcükler: İşlevsel Dilbilgisi, Yükleme, Özne Yükleme, Özne Belirtme

SUBJECT MARKING AND SUBJECT ASSIGNMENT IN TURKISH: A STUDY WITHIN THE FRAMEWORK OF FUNCTIONAL GRAMMAR

Abstract

Functional approach is based on human interaction and it attempts to describe the function and the role of the language in different communication contexts. The functional theory investigates how language enables people to make meanings in interactional contexts. However, it is not easy to comprehend the meaning as a whole in the language. Thus, “the Theory of Functional Grammar” we adopt investigates “states of affairs” which refer to everything around us in a functional perspective without neglecting the form. In this study, Subject, the referent which is taken as a point of departure for determining the perspective from which the state of affairs is described, is studied as a linguistic phenomenon realized in both syntactic and semantic level. We attempt to determine the rules for “Subject Marking” and “Subject Assignment” in Turkish.

Key words: *Functional Grammar, Predication, Subject Marking, Subject Assignment.*

1. GİRİŞ

İşlevsel Dilbilgisi, bir dil dizgesini çalışmanın öncelikle dil kullanım çerçevesinde başlaması gerektiğini ve dilsel ifadelerin anlamının belirlenmesinin bağlamdaki işlevlerinin betimlenmesi ile olanaklı olduğunu savunarak dile işlevsel bakış açısıyla yaklaşan bir yaklaşımdır (Eggins 1994: 11; Hopper 1998: 162). Dile işlevsel bakış açısıyla yaklaşmak, dilin kurallar dizgesini mümkün olduğunca işlevsel kavramlar açısından açıklamayı gerektirir (Siewierska 1991: 9). Biçimsel paradigmadan farklı olarak işlevsel dilbilgisi bir model oluşturmaya çalışmaz ve bir dil dizgesini çalışmanın öncelikle dil kullanımı çerçevesinde başlaması gerektiğini ve dilsel ifadelerin betimlenmesinin bağlamdaki işlevlerinin betimlenmesi ile olanaklı olduğunu savunur (Nichols 1984: 97).

İşlevsel dilbilgisi, dilin işlevsel kavramlarının kullanımlarını üç farklı düzlemde araştırır. Bunlar *anlambilimsel*, *sözdizimsel* ve *edibilimsel* düzlemlerdir. Dik, bu üç düzlemin işlev açısından farklarını aşağıdaki gibi açıklamaktadır (1979: 13).

1. *Anlambilimsel İşlevler*: Üyelerin buldukları yüklemlemenin belirlediği olay durumunda göndergelerin rollerini belirtir. Bunlar, *Kılıcı*, *Erek*, *Alıcı*, *Yararlanıcı*, *Yerlik* ve *Zaman* temel rolleridir.
2. *Sözdizimsel İşlevler*: Dilsel ifade olay durumunun hangi bakış açısıyla sunulduğunu gösterir. Özne ve Nesne'yi içerir.
3. *Edibilimsel İşlevler*: Kurucuların buldukları daha geniş iletişim ortamlarındaki bilgi yapısını belirtir. Tema, Rema, Konu ve Odak ulamlarını içerir.

İşlevsel dilbilgisine göre, edibilim içinde sözdizim ve anlambilimin de bulunduğu kapsayıcı bir çerçevedir. Dilsel biçim dilbilgisel olmayan ilkelerden türetilir ve iletişimsel işlev dilsel biçimi açıklayabilir. Dik'in (1979) İşlevsel Dilbilgisi Modeli "dilsel ifadeler kendi içyapılarının dilbilgisel kurallarıyla yönetilir" anlayışıyla sözlükte bulunan ve yüklem zorunlu çekirdek ve seçimlik uydu üyelerini kapsayan yüklem çerçevelerini temel alır. Gerçek yaşamdaki olayların dilde kodlanması 'olay durumu' olarak adlandırılmaktadır. Herhangi bir yüklem çekirdek üye boşluklarını dolduran uygun sayıdaki üye kullanımıyla çekirdek yüklemleme gerçekleşir. Çekirdek yüklemleme olay durumunu açıklar. Bir çekirdek yüklemleme, yüklem ve yüklem çekirdek üyelerini içerir; yani, çekirdek yüklemlemeyle bir yüklem ve onunla birlikte kullanılacak üyeler belirlenir. Üyeler, gönderimsel ifadeler taşıyan, dış dünyada gönderimleri olan somut/soyut varlıklar, ifadelerdir. Her yüklem çerçevesi bize,

- (i) yüklem biçimi,
- (ii) yüklem ait olduğu sözdizimsel ulam (eylem, sıfat, ad),

- (iii) eylemin gerektirdiği çekirdek üye sayısı,
- (iv) üye boşluklarını dolduracak üyelerin seçilme kısıtlamaları,
- (v) üyelerin anlambilimsel işlevleri

hakkında bilgi verir (Dik 1979: 29). Buna göre de olay durumları durum, süreç, konum ve hareket açısından sınıflandırılmakta ve yüklemlemedeki anlambilimsel işlevlerin farklılıklarının belirlenmesinde bu belirlemeden yararlanılmaktadır.

Bir çekirdek yüklemleme olay durumu hakkında daha fazla bilgi veren uydular aracılığıyla genişletilebilir ve bu sayede “genişletilmiş yüklemleme” elde edilir. Uydular, olay durumunun tanımlanmasında temel işlev görmeyen, olay durumlarına ilişkin ek bilgi veren ve olay durumlarının yer, zaman, diğer katılımcılar, vb. ile ilişkisine yönelik seçimlik eklemeler yapan kuruculardır. Çekirdek yüklemlemeyi belirtmek için olay durumunu, eylemin sözlükçedeki tanımını ve çekirdek ve uydu üyeleri belirlemek gerekir. Uyduları çekirdek yüklemlemeyle ilişkilendirmek bize bir dildeki temel ifadelerin (genişletilmiş) yüklemlemelerini verir (Dik 1979: 17-18). Yüklemlemenin genel formülü ise şu biçimde gösterilebilir:

$$[[\Phi (x_1) (x_2).....(x_n)] (y_1) (y_2)..... (y_n)]]$$

Bu formülde, Φ yüklemi; x yüklem çekirdek üyelerini ve y çekirdek yüklemlemenin uydularını göstermektedir. Anlambilimsel açıdan böyle bir yüklemleme mekan ve zamanın belirtildiği uyduları içeren bir dizi olay durumunu açıklar (Dik 1979: 26, 69). Söz konusu formülü Türkçede “ye-” eylemi üzerinde gösterecek olursak;

$$[[ye_{(E)} (x_1: canlı (x_1))_{(K.)} (x_2: yiyecek (x_2))_{(E.)}]]$$

Yukarıdaki formülde görüldüğü gibi, sözdizimsel olarak “ye-” eyleminin yüklemleme çerçevesinde iki çekirdek üyesi bulunmaktadır. Bunlar: *Kılıcı* işlevinde canlı bir üye, *Erek* işlevinde ise bir yiyeceği içermektedir. Bu çekirdek yüklemleme *Yerlik* ve *Zaman* uydu üyeleriyle genişletilebilir. Böylece, söz konusu yüklemleme formülünden yararlanılarak “Ayşe dün akşam (*Zaman*) lokantada (*Yerlik*) köfte yedi.” gibi bir tümcedeki olay durumu açıklanabilir.

Yüklemlemeler genellikle farklı yapılar içeren farklı dilsel ifadelerle belirtilebilir. Bu farklılıklar yüklemlemede verilen anlambilimsel işlevlerin yanı sıra, iki farklı yüklemleme yapılıdır. Bunlar sözdizimsel ve edimbilimsel işlevlerdir. Dik, aynı yüklemlemeyi belirten dilsel ifadeler arasındaki farklılık açısından Özne ve Nesne sözdizimsel işlevlerinin ele alınmasını yeterli bulmaktadır ve yüklemlemedeki üye

ve uydulara sözdizimsel işlevlerin (Özne ve Nesne) yüklenmesini, dilden-bağımsız Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisi'yle (AİH) açıklamaktadır (Dik 1979: 18). Ancak bu çalışmada yükleme Özne yükleme ile sınırlandırılmıştır.

Herhangi bir çekirdek üyeye Özne sözdizimsel işlevinin yüklenmesi, bakış açısını belirler ve olay durumları Özne konumundaki katılımcının bakış açısıyla sunulur. Dolayısıyla, aynı olay durumu farklı bakış açılarıyla aktarıldığında, üretilen tümceler eşanlamlı olmayacaklardır (Kuno 1987). Sözdizimsel düzlemde Özne işlevi üstlenen kurucu, yüklemedeki olay durumunun bakış açısını belirlemede hareket noktası olarak alınan varlığa karşılık gelmektedir (Dik 1979: 92). Örneğin;

(1) a. *Ali kitabı Ayşe'ye verdi.*

b. *Kitap Ayşe'ye Ali tarafından verildi.*

tümcelerinde aynı olay durumu farklı bakış açılarıyla verilmektedir. Dolayısıyla hangi anlambilimsel role Özne işlevinin yüklendiği bakış açısının saptanması açısından önemlidir. Ayrıca, yüklemede yer alan üyelere Özne işlevlerinin yüklenmesi o dile ilişkin baskın AİH'nin saptanmasını sağlar (Camacho 2002: 2).

Bu çalışmada Türkçede Özne sözdizimsel işlevi incelenmektedir. Bu amaçla, Dik'in (1979) *İşlevsel Dilbilgisi* yaklaşımından yararlanılarak,

1. Türkçede Özne Belirtme biçimsel olarak nasıl gerçekleşmektedir?
2. Özne sözdizimsel işlevi Türkçede hangi anlambilimsel işlevlere yüklenmektedir?
3. Türkçede Özne sözdizimsel işlevini AİH'nde en son hangi anlambilimsel işleve yüklenmektedir? Diğer bir deyişle, Türkçede Özne sözdizimsel işlevi için AİH'nde kesme noktası yaklaşık olarak nerededir?

soruları anlambilimsel ve sözdizimsel işlevler çerçevesinde yanıtlanmaya çalışılacaktır. Bu soruların yanıtlarına geçmeden önce Özne Belirtme ve Özne yüklemenin genel özellikleri, anlambilimsel işlevler ve bu işlevlerin AİH'ndeki yerinden söz etmek gerekmektedir.

2. KURAMSAL ARTALAN

2.a. Anlambilimsel İşlevler: Anlambilimsel işlevler, kullanıldıkları yüklemenin gösterdiği olay durumlarında üyelerin gönderimde buldukları varlıkların farklı rollerini yansıtmaktadır. Dik (1979), AİH'nde yer alan anlambilimsel işlevleri olay durumu türleri *durum*, *süreç*, *konum*, *hareket* aracılığıyla açıklamaktadır. Söz konusu olay durumu türleri, belli parametreleri taşıma özelliklerine göre belirlenmektedir. Dik (1975) bu parametrelerden en temel olanların "devingenlik"

(dinamizm) ve “denetim” (kontrol) olduğunu belirtmektedir (Dik 1979). Devingenlik parametresine göre olay durumları, *devingen* ve *durağan* olmak üzere iki alt-türe ayrılmaktadır. *Durağan* olay durumları, değişiklik içermeyen ve olay durumu süresince varlıkların değişmeden aynı kaldıkları durumlardır. Örneğin;

(2) a. *Ayşe'nin bluzu mavidir.*

b. *Ahmet sınıfta kaldı.*

tümcelerindeki olay durumunun varlıkları “Ayşe'nin bluzu” ve “Ahmet” herhangi bir durum değişikliğine uğramamakta, bir harekete maruz kalmamaktadır. Bu türden olay durumları dışında kalan durumların tümü *devingen* olay durumlarıdır. Yani, olay durumları bir durumdan bir başka duruma geçişi ya da değişimi içerir (Dik 1979: 32). Örneğin aşağıda verilen tümceler bu türden olayları içermektedir:

(3) a. *Ahmet kapıyı kapadı.*

b. *Vazo kırıldı.*

Durumlar ve olaylar arasındaki farklılıklarla kesişen ikinci belirleyici parametre *denetim*dir ve bu parametre de *denetlemeli* ve *denetlemesiz* olay durumu olmak üzere iki alt-türe ayrılır. *Denetlemeli* olay durumunda söz konusu varlıklardan biri denetleyen durumundadır ve olay durumunun gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine karar verme gücüne sahiptir. Örneğin;

(4) a. *Ahmet sınıfta kaldı.*

b. *Ahmet kapıyı kapadı.*

tümcelerinin her ikisinde de “Ahmet” denetleyici konumdadır. Denetlemenin bulunmadığı diğer tüm durumlar denetlemesiz olay durumları olarak adlandırılmaktadır. Örneğin;

(2) a. *Ayşe'nin bluzu mavidir.*

(3) b. *Vazo kırıldı.*

tümcelerinde bluzun mavi olması *Ayşe'nin denetiminde* değildir. Benzer biçimde, *vazo* da kendisinin kırılmasını denetleyen varlık değildir.

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi, bir yüklem iki olay durumunda yer alabilir. Örneğin (4a)'daki “kal-” eylemi de hem *durağan* hem de *denetlemeli* olay durumunu içermektedir. Verilen bu parametreler ışığında Dik dört temel olay durumu belirlemiştir. Bunlar, yukarıda söz edildiği gibi, *durum*, *süreç*, *konum* ve

hareket (1979: 33). Her olay durumunun üyeleri, işlevleri doğrultusunda farklı adlandırılmaktadır. Bunları daha yakından inceleyelim (Dik 1979: 37-39):

1. Hareket = denetlemeli olay = denetlemeli devingen olay durumlarıdır. Bu olay durumunun bir üyesi varsa, bu üye hareketi denetleyen varlıktır ve *Kılıcı* anlambilimsel işlevini üstlenmektedir (örn. Ali geldi.); *Kılıcı*'nın hareketinden etkilenen, harekete maruz kalan ikinci üye ise *Erek*'tir (örn. Ali kitabı verdi.). Eğer hareket bildiren yüklemlemede üçüncü bir üye varsa, kendisine bir şeyin aktarıldığı (transfer edildiği) bu varlık *Alıcı* (örn. Ali kitabı Ayşe'ye verdi.), kendisine doğru bir şeyin yönlendirildiği varlık *Yön* (örn. Ali Ankara'ya gitti.) kendisinden bir şeyin uzaklaştırıldığı varlık da *Kaynak*'tir (örn. Ali Ankara'dan yola çıktı.).
2. Konum = denetlemeli durum = denetlemeli devingen olmayan olay durumlarıdır. Bu olay durumunun tek üyesi varsa, bu üye *Konumlandırıcı* anlambilimsel işlevidir. Bu işlevin *Kılıcı*'dan farkı, her ikisinin de denetleyici varlıklar olmalarına karşın, *Konumlandırıcı*'nın durağan olayı denetlemesidir. Konum olay durumunun ikinci üyesi *Yerlik*'tir. *Yerlik*, olay durumlarının uzamsal (mekansal) boyutla ilişkisini içerir (örn. Ali kitabı kütüphanede okudu.). *Erek* ve *Konumlandırıcı*'nın birleşimi de söz konusudur. Üç üyeli konumlarda “Ali parasını cebinde muhafaza etti.” tümcesinde Ali *Konumlandırıcı*, parasını *Erek* ve cebinde *Yerlik*'tir.

Yararlanıcı, denetimli yüklemlemelerle sınırlı olan anlambilimsel bir işlevdir. Örneğin “Ali parayı benim için cebinde muhafaza etti.” ve “Ali bana bir hediye aldı.” tümcelerinde altı çizili öbekler *Yararlanıcı* anlambilimsel işlevini taşımaktadır. Görüldüğü gibi, Türkçede ‘-(y)A’ yönelme durum eki hem *Yararlanıcı* hem de *Alıcı* anlambilimsel işlevinde kullanılabilir.

Sadece denetimli olay durumlarında kullanılan bir anlambilimsel işlev de *Araç*'tir. Bir eylemi gerçekleştirmede ya da bir konumu tutmada denetleyicinin kullandığı varlığı temsil eder (örn. Ali kitabı ayraçla ayırdı.).

3. Süreç = denetlemesiz olay = denetlemesiz devingen olay durumlarıdır. Eğer bir süreç yüklemlemesinin bir üyesi varsa, bu, süreçten etkilenen varlıktır ve *İşlenen* anlambilimsel işlevini taşımaktadır. İki üyeli yüklemlemeler süreci denetlemese de, ya özerk bir neden ya da harekete geçirici olarak sunulur ve bu kez *Güç* anlambilimsel işlevi adını alır. Diğer üye *Erek*'tir. Eğer üçüncü bir üye varsa, bu, *Alıcı*, *Yön* ya da *Kaynak* işlevindedir.
4. Durum = denetlemesiz durum = denetlemesiz durağan olay durumlarıdır. Eğer durum yüklemlemesinin sadece bir üyesi varsa, Dik bu üyenin “sıfır” anlambilimsel işlevi olduğunu savunmakta ve bu üyeyi Ø sembolüyle göstermektedir. Eğer durum yüklemlemesinin iki üyesi varsa, her iki üye de “sıfır” işlevlidir. Bu türden bir yüklemleme, üç “sıfır” işlevli üye de taşıyabilir

(örn. Kuzenim \emptyset öğretmen \emptyset dir.). Ancak durum yüklemlerinde *Zaman* ve *Yerlik* anlambilimsel işlevleri bulunabilir. *Zaman* da olay durumlarının zaman boyutuyla ilişkisini içerir (örn. Ali dün kitap aldı.).

Dik, tüm bu anlambilimsel işlevler arasında yüklemlerde çekirdek ya da uydu üye olmaları açısından hiyerarşik bir ilişki olduğundan söz etmektedir. Bir sonraki bölümde bu yapılanmaya değinilmektedir.

2.b. Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisi (AİH): Yüklemlerde çekirdek üye ve uyduların dizilişi çizgisel değil, hiyerarşiktir. Bu hiyerarşi çekirdek üye ve uyduları nitelendiren anlambilimsel işlevler arasındaki doğal ilişkileri içerir. Anlambilimsel işlevlerin bir bölümü daha merkezidir ve olay durumlarının betimlenmesinde esas olan çekirdek üyelerdir. Bu yüzden, çekirdek üyeler uydulardan daha merkezidir. Çekirdek ve uydu üyelerin de kendi aralarında hiyerarşik bir düzenlenişi vardır. Buna göre, çekirdek üyeler uydu üyelerden hiyerarşik olarak daha üst konumdadır ve çekirdek üyelerin arasında da öncelik açısından farklar bulunmaktadır. Örneğin *Kılıcı*'sız bir hareket düşünülemezken, *Erek*'siz bir hareket düşünülebilir. Bu nedenle bir hareketin betimlenmesinde *Kılıcı*, *Erek*'ten daha merkezi bir işlevdir. Benzer biçimde *Erek* olmaksızın bir *Alıcı*'nın varlığı söz konusu değildir. Bu yüzden *Erek*, *Alıcı*'dan daha merkezidir. Bu hiyerarşi, anlambilimsel işlevlerin yüklemlerde dizilişini belirlemektedir. Bu diziliş, '*Anlambilimsel İşlev Hiyerarşisi*' (AİH) olarak adlandırılmaktadır. AİH bir üyeye Özne (ve Nesne) sözdizimsel işlevlerini yüklemenin temel çıkış noktası olarak alınmaktadır. Buna göre, anlambilimsel işlevlerin belirtisiz olarak dizilişi şu biçimdedir (Dik 1979: 70):

Kılıcı>Erek>Alıcı> Yararlanıcı>Araç> Yerlik> Zaman

Dik, diğer anlambilimsel işlevlerin AİH'ndeki konumu hakkında kesin bir şey söylenemeyeceğini ancak hiyerarşide yer alan bu işlevlerin dilden bağımsız genel ilkeler olduğunu belirtmektedir. Bu yüzden hiyerarşide diğer işlevlere yer vermemektedir.

AİH'nde Özne işlevi bütün anlamsal işlevlere yüklenebilir. Fakat bu yüklemeler AİH'nde ilerledikçe daha çok zorlaşır. Çünkü AİH, anlambilimsel işlev üstlenen üyeleri yükleme ne kadar yakın (merkezi) olduklarına göre düzenler ve en merkezi anlambilimsel işlevi olan kurucu üye, olay durumunun sunulduğu bakış açısını belirlemektedir. Özne işlevi en merkezi kuruculara yüklenmediğinde ise bu bakış açısı tersine çevrilir ve Özne işlevinin merkezi olmayan işlevlere yüklenmesini güçleştirir (Dik 1979: 76).

Tüm bu bilgiler ışığında, “Giriş” bölümünde sözünü ettiğimiz araştırma sorularımızın yanıtını verebilmek için “Özne Belirtme” ve “Özne yükleme”nin özelliklerini ayrıntılandırıyorum.

2.c. Özne Belirtme: Özne Belirtme ve Özne yükleme birbirlerinden ayrı yaklaşımlar olarak tanımlanmaktadır; çünkü Özne yükleme hem hangi anlambilimsel işlevin Özne işlevini üstlenebileceği ile ilgilidir hem de bu işlevler genel olarak daha evrensel özelliklere sahiptir; buna karşılık Özne Belirtme’nin dillere özgü özellikleri bulunmaktadır. Bu çalışmada da Özne belirtmenin Türkçedeki gerçekleşme düzlemi araştırılmakta ve bu saptamanın ışığında Türkçede hangi anlambilimsel işlevin Özne konumunda yer alabileceğini ortaya koymak hedeflenmektedir. Dilsel anlatımların biçim-sözdizimsel yapısında Öznenin nasıl kodlandığı ile ilgili olan Özne belirtmede, aşağıda sergilenen özelliklerin bulunduğu ve bunların birbirleriyle çeşitli biçimlerle birleştiği söylenebilir. Diğer bir deyişle, Özne belirtme, dilsel anlatımların biçim-sözdizimi yapısında Özne’nin nasıl belirtildiğini açıklar. Farklı dillerde Özne farklı düzeneklerle belirtilmekte ve bu düzenekler genellikle birbirleriyle çeşitli biçimlerde birleşmektedir (Dik 1979: 83). Bunlar:

- i. Boş belirtme,
- ii. Açık belirtme,
 - Özne belirticisi
 - Özel bir durum-biçimi
- iii. Özne yükleme ile eşleşen eylemin özel bir biçimi: *çattı*,
- iv. Özne ve yüklem arasındaki özel bir ilişki: Özne-Yüklem uyumu,
- v. Özneye çapraz gönderme yapan adılar,
- vi. Özne kurucularına özgü konum (örneğin bir dilde Özne’nin eylemden önce ya da sonra konumlanması).

Görüldüğü gibi Dik (1979: 83), tipolojik çalışmaları da göz önünde bulundurarak Özne belirtmenin altı farklı biçiminin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bizim hedefimiz, Özne belirtmenin farklı dillerde farklı yollarla gösterildiğini sergileyen bu özelliklerden hangilerinin Türkçe için geçerli olduğunun incelenmesiyle Özne yüklemde kesme noktasının hangi anlambilimsel işlev olduğunu belirlemek ve Öznenin sözdizimsel düzlemde nasıl belirtildiğini araştırmak olduğundan, bir sonraki bölümde Özne yüklemenin özellikleri tartışılmaktadır.

2.d. Özne Yükleme: Özne yükleme hangi anlambilimsel işlevlerin Özne işlevini yüklenmesinin uygun olduğunu gösterir (Dik 1979: 83). Yukarıda da sözü edildiği gibi, Özne yüklemenin evrensel olduğu söylenebilir; çünkü hemen hemen tüm dillerde bu işlevler bulunmaktadır. Özne yüklemenin çıkış noktası AİH'dir ve AİH'in işlevi, bakış açısını belirlemektir. Bir olay durumu tümcede Özne konumunda yer alan üyenin bakış açısıyla sunulur ve eğer tümcenin bir *Kılıcı*'sı varsa, Özne işlevi bu kurucu üyeye yüklenir. Özne işlevinin tümcede *Kılıcı* olmayan üyeye yüklenmesi ise genellikle edilgen yapıların oluşumuyla sonuçlanır (Dik 1979: 18).

Tipolojik veriler Özne yüklemenin *Kılıcı* ve *Erek* çekirdek üyeleriyle kısıtlı olmadığını ve Özne yüklemenin çekirdek üyelerin taşınmasını zorunlu kılmadığını göstermektedir. Örneğin Dik İngilizcede kesme noktasının AİH'nde *Yararlanıcı-Özne* civarında olduğunu belirlemiştir (1979: 79);

- (5) a. John gave the book to Peter. (*Kılıcı-Özne*)
b. The book was given to Peter by John. (*Erek-Özne*)
c. Peter was given the book by John. (*Alıcı-Özne*)
d. ? Mary was bought a car by John. (*Yararlanıcı-Özne*)
e. *This knife was cut the meat with by John. (*Araç-Özne*)
f. * This room was signed the contract in. (*Yerlik-Özne*)
g. *Three o'clock was given the book at. (*Zaman-Özne*)

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi *Araç*, *Yerlik* ve *Zaman* anlambilimsel işlevleri İngilizcede Özne sözdizimsel işlevini yüklenememektedir; yüklenmeye çalışıldığında ise ortaya dilbilgisidışı tümceler çıkmaktadır. Özne yükleme ile ilgili olarak önemli noktaları Dik şu biçimde sıralamaktadır (Dik 1979: 72-74).

- Özne yükleme ilgili çekirdek yüklelemedeki üyelere Özne işlevinin yüklenmesi dışında, temel yüklelemede bir değişiklik yapmaz.
- Özne işlevi yüklenen çekirdek üyenin temel anlamsal işlevi aynı kalır.
- Özne işlevi yüklenmeyen her çekirdek üye olduğu gibi kalır ve kendi anlambilimsel işleviyle tanımlanır.

Her dilde Özne işlevinin hangi kurucuya yüklenebileceğine ya da yüklemeyeceğine ve Özne işlevinin yüklenmesi kısıtlamalarının belli bir hiyerarşiye göre düzenlendiğine ilişkin rastlantısal olmayan kanıtlar vardır. İşlevsel Dilbilgisi'nde Özne oluşumunda temel anlambilimsel işlevlerin ilişkisi ile dilden bağımsız

hiyerarşi işlevi birleştirilmiştir. AİH’de Özne yükleme açısından çekirdek ve uyduların dizilişi aşağıdaki gibidir:

Kılıcı>Erek>Alıcı> Yararlanıcı>Araç> Yerlik> Zaman
Özne: x x x x x x x

Özne yükleme ve AİH ilişkisi (i) *süreklilik*, (ii) *kesme noktası*, (iii) *belirtlilik*, (iv) *dilbilgisellik derecesi*, (v) *dil değişikliği* ve (vi) *lehçe değişkenliği* açıklamalarıyla daha açık olabilir. Bizim çalışmamızın çıkış noktası olan ‘*Süreklilik Hipotezi*’ne göre, Özne işlevi herhangi bir anlambilimsel işleve yüklenebiliyorsa, AİH’nde kendinden önce gelen diğer anlamsal işlevlere de yüklenebilir. Süreklilik Hipotezi’ni doğru kabul edersek, bir dilde Özne işlevinin yüklenebileceği son anlambilimsel işlev o dildeki *kesme noktasını* belirtir. Bir dilde AİH’nde altta yer alan anlambilimsel işlevlere Özne yükleniyorsa, AİH’nde daha üstte yer alan anlambilimsel işlevlere göre daha *belirtlidir*; çünkü bu tür durumlarda daha alışılmadık yapılarla karşılaşılabilir ve eylem çatısı birden fazla çatıyı gösteren kaynaşık çatılar artabilir. Özne yüklenerek dilbilgisel işlev elde edilen AİH’deki son anlambilimsel işlev ve dilbilgisel yapılar neden olan ilk anlambilimsel işlev arasında, *dilbilgisellik derecesi* kuşku yapılarına yol açan anlambilimsel işlevler bulunabilir. Yine, Süreklilik Hipotezi doğru kabul edilirse, kesme noktası AİH’de ilerler ya da geriye gider. Kesme noktası *dil değişikliklerine* ya da *lehçe değişikliklerine* göre farklılık gösterebilir (Dik 1979: 77). Tüm bu bilgiler doğrultusunda, öncelikle Özne yükleme ve AİH ile ilişkisini “Ayhan çantayı Emel’e verdi.” örnek tümcesi üzerinde tartışalım:

(6) *Ayhan çantayı Emel’e verdi.*

Yüklem çerçevesi: *ver- E (Ayhan (x1)Kılıcı (çantayı (x2)Erek (Emel’e (x3)Alıcı)*

Yukarıda sergilenen çekirdek yüklemede, ‘ver-’ eyleminin ortaya koyduğu olay durumlarının tüm bileşenleri formüle edilmiştir, bu bileşenler belli bir hiyerarşiye göre sıralanmıştır. Bu öğelerden *Kılıcı* (Ayhan) diğerinden daha merkezi bir konumdadır; çünkü yüklemedeki birinci üyedir. “Ayhan” “ver-” eyleminin *Kılıcı*’sı olduğundan, tümcedeki Özne işlevini yüklenmektedir. Oysa bu tümceyi edilgenleştirdiğimizde, yani;

(7) *Çanta Emel’e verildi.*

Yüklem çerçevesi: *veril- E (θ(x1)Kılıcı (çantayı (x2)Erek (Emel’e (x3)Alıcı)*

gibi bir yapılanmada ‘çanta’, yani *Erek*, çıkış noktası olarak seçilmiştir. Dolayısıyla, olaya kimin gözüyle bakıldığı hangi üyeye hangi işlevin yükleneceği belirlenmiştir.

Böylece *Erek*, Özne işlevini üstlenmiştir. Görüldüğü gibi, bir olay durumu farklı açılardan çekilen pek çok fotoğrafla yansıtılabilmekte, aynı olay durumunu betimleyen yapılar farklı bakış açılarıyla sunulabilmektedir.

Özne işlevinin hangi kurucuya yüklenip yüklenemeyeceğine yönelik yeterli kanıt bulunmasa da, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, elde edilen tipolojik veriler, Özne yüklemenin rastlantısal olmadığını ortaya koymuştur. Buna göre, Özne yüklemde kesme noktası dilden dile farklılık gösterse de, Özne işlevini genellikle *Kılıcı* ya da *Erek* anlamsal rolleri yüklenmektedir (Dik 1979: 76). Bizim bu çalışmada da amacımız daha önce sözünü ettiğimiz gibi, Özne'nin sözdizimsel düzlemde nasıl nitelendirildiğini, böylelikle Özne yüklemde kesme noktasının hangi anlambilimsel işlev olduğunu belirlemektir.

3. VERİ TABANI

Bu çalışmanın veri tabanını 75 dakikalık doğal konuşma kaydından seçkili örneklem yoluyla belirlenen 77 tümce oluşturmaktadır. Seçkili örneklem kullanılmasının nedeni, veri tabanını oluşturmada kullandığımız doğal konuşma kaydında çoğu sözcelerin tamamlanmamış olması ya da eksilteli tümcelerin bulunmasıdır. Veri tabanında yer alan tümcelerdeki bazı Özel adlar konuşucuların isteği üzerine değiştirilmiş, yerine farklı Özel adlar kullanılmıştır.

Veri tabanımızdaki tümceler Dik'in (1979) İşlevsel Dilbilgisi Yaklaşımı esas alınarak incelenmiş; elde edilen bulgular ışığında, Türkçe için biçimsel olarak Özne'nin nasıl belirtildiği, Özne sözdizimsel işlevinin Türkçede hangi anlambilimsel işlevlere yüklenebildiği ve Türkçede Özne sözdizimsel işlevi için AİH'nde kesme noktası belirlenmeye çalışılmıştır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

4. a. Türkçede Özne Belirtme: Sözdizimsel işlevin bir ürünü olan *Özne Belirtme*'nin 6 ölçütünden yukarıda söz etmiştik. Burada amaç, Türkçe için bu ölçütlerden hangilerinin geçerli olduğunu belirlemektir. Buna göre öncelikle Türkçede Özne, 'boş belirtme' gerçekleşmektedir:

- (8). a. Partiye üye olmadı *kadın-Ø*.
b. *Kıraç-Ø* yeni bi şarkı yapmış.
c. *Cem Uzan-Ø* malı götürcek şimdi.

Örnek (8a-c)'deki tümcelerde görüldüğü gibi, Özne herhangi bir belirtici ile gösterilmemekte, yalın durumda bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle, Türkçede Özne belirtmenin yollarından biri Özne'yi boş belirtme ile kodlamaktır.

Türkçede Özne yüklemeyeyle birleşen eylemin özel bir biçimi yoluyla, yani çatıyla da Özne'nin belirtildiği saptanmıştır.

- (9) a. Dayımlar_{K-Ö} *Buca'da oturuyorlar.*
b. Ben_{K-Ö} *de öğlen bir tabak sütlaç yedim.*
c. Evin kapısı_{E-Ö} *takılacak.*

Örnek (9a-b)'de yer alan tümcelerde altı çizili olarak işaretlenmiş bölümlerde Özne boşluğunu dolduran anlambilimsel işlev *Kılıcı*'dir. Bilindiği gibi, *Kılıcı* eylemi gücül olarak kendi denetimiyle gerçekleştiren varlıktır. Bu da Özne'nin, Özne yüklemeyeyle birleşen etken eylem biçimi yoluyla, yani etken çatıyla belirtilmesini gerektirmektedir. Oysa (9c)'ye bakıldığında, Özne sözdizimsel boşluğunu dolduran *Erek*'tir. Dik'in (1979: 83) söz ettiği gibi, etken/edilgen çatı farklılığı da bir Özne belirtme biçimidir. Özne'nin *Kılıcı* dışında bir anlambilimsel işleve yüklenmesi, edilgen çatı kullanımına neden olmaktadır. (9c)'de de *Erek*'e Özne işlevi yüklenmesiyle birleşen edilgen çatı kullanımıyla Özne belirtilmiştir.

Türkçede Özne belirtmenin bir başka yolu, Özne ve yüklem arasındaki özel bir ilişki, yani Özne-Yüklem uyumudur.

- (10) a. *Ali-Ø gider Veli-Ø gelir.*
b. *Mandallar bütün çamaşırları kirletmişler.*
c. *Bu sesler bi gün beni öldürecek-Ø*

Görüldüğü gibi, (10a) örneğindeki iki ayrı önermede Özne olan hem "Ali" hem de "Veli" ad öbekleri (AÖ'leri), yüklemde '-Er' geniş zaman biçimbirimi ile temsil edilmektedir. (10b)'de "-lEr" çoğul biçimbirimini alan Özne, yüklemde de aynı biçimbirimle gösterilmekte ve Özne ile yüklem arasında uyum sağlanmaktadır. Ancak (10b)'deki bu durum seçimlidir, yani "Mandallar bütün çamaşırları kirletmiş-Ø" gibi bir tümce yapısı da dilbilgisel olarak doğrudur ve (10c) örneği de bu kuralı destekler niteliktedir. Bu örnekte çoğul olan Özne, yüklemde de boş biçimbirim olarak temsil edilmiştir.

Son olarak Türkçede Özne belirtmenin Özneye çapraz gönderme yapan adıllar ile gerçekleştiği gözlenmiştir.

- (11) a. Ben *adaylığımı açıklıyorum.*
b. Siz *verin* *artık kararınızı*
c. Biz *yapalım* *dedik.*

Örnek (11a-c)'deki tümcelerde yüklemle çapraz gönderim ilişkisi içerisinde olan adıllar kullanılmıştır. Yani aslında buradaki tümcelerde yer alan adıllar biçimbilimsel düzlemde seçimlik* öğeler olarak yer almaktadır.

Sonuç olarak Türkçede Özne belirtme (i) boş belirtme, (ii) Özne yükleme ile eşleşen eylemin özel bir biçimi: *çatı*, (iii) Özne ve yüklem arasındaki özel bir ilişki: Özne-Yüklem uyumu, (iv) Özneye çapraz gönderme yapan adıllar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Özne Belirtme'ye yönelik yaptığımız bu saptamalar, çalışmamızın ikinci ve üçüncü sorularını yanıtlamayı mümkün kılmış; bu sayede Özne sözdizimsel işlevini üstlenen üyelerin hangi anlambilimsel işlevi taşıdığı belirlenmiştir. Bir sonraki bölümde söz konusu bulgulara yer verilmektedir.

4. b. Türkçede Özne Yükleme: Türkçede hangi anlambilimsel işlevlerin Özne sözdizimsel işlevini üstlenebileceğinin araştırıldığı çalışmamızın veri tabanından elde edilen bulgularda Özne konumunun *Kılıcı* anlambilimsel işleviyle doldurulduğu tümcelerden bazıları aşağıda verilmektedir. Örneklerde altı çizili öğeler *Kılıcı-Özne*'yi göstermektedir.

- (12) a. *Şeboy_{K-Ö} önce DSP'ye geçmişti.*
b. *Adam_{K-Ö} gitmiş Rahşan'a danışmış.*
c. *Karayalçın_{K-Ö} bi ara Ankara'ya başvurdu.*
d. *Ben_{K-Ö} ördüm onu (kazağı) ellerimle ya Hasan'a.*
e. *Şeboy'a vermem ben_{K-Ö} oyumu.*
f. *Balıkesir'den aldı babam_{K-Ö} biletleri.*
g. *Murat Bey_{K-Ö} geldi.*
h. *Betül_{K-Ö} onları kavuracak.*
i. *Kadir_{K-Ö} yarın geziye gidiyor.*

Yukarıdaki (12a-i) örneklerinde Özne konumundaki altı çizili öğeler eylemi gücül olarak gerçekleştiren [+insan] anlambilimsel özellikli *Kılıcı* üyelerdir. Veri tabanımızda *Erek* anlambilimsel işlevinin Özne konumunda bulunduğu tümcelere de rastlanmıştır. Örnek (13)'deki tümcelerde altı çizili öğeler *Erek-Özne*'yi göstermektedir.

* Bu adıllar anlambilimsel ve edimbilimsel düzlemlerde konulaştırma, odaklama, vs. gibi işlevler yüklenebilmektedir.

- (13) a. *Anneme hazırlandı o yemekler*_{E-Ö}
b. *Frekanslar*_{E-Ö} *uzay aracılığıyla inceleniyormuş.*
c. *Sınavım*_{E-Ö} *Salı'ya ertelendi.*
d. *Evin kapısı*_{E-Ö} *takılacak.*
e. *Şimdi blokların çevre düzenlemesi*_{E-Ö} *yapılıyor.*

(13a-e) örnekleri incelendiğinde, buradaki tümcelerin *Kılıcı*-Özne içeren tümcelerden farklı olarak çatı değişikliği içerdiği, yani bunların edilgen çatılı eylemlerin bulunduğu tümceler olduğu görülmektedir. Bu tümcelerde *Kılıcı* üye silinmiş, bu nedenle de Özne konumu AİH'nde *Kılıcı*'dan sonra yer alan *Erek* anlambilimsel işleviyle doldurulmuştur. Bu bulgunun Dik'in (1979) "AİH'nde sağa doğru gidildikçe çatı değişikliğiyle karşılaşılabılır" saptamasıyla örtüştüğü görülmektedir.

Bilindiği gibi, AİH'nde *Kılıcı* ve *Erek* anlambilimsel işlevlerinden sonra sırasıyla *Alıcı*, *Yararlanıcı*, *Araç*, *Yerlik* ve *Zaman* işlevleri yer almaktadır. Veri tabanımızda bu işlevlerin Özne konumunda yer aldığı tümcelere rastlanmamıştır. Bunun nedeni Türkçenin "durum bağımlı" bir dil dizgesine sahip olması ve dilbilgisel Özne'nin belli durum belirtme kuralları doğrultusunda belirtilmesiyle açıklanabilir (Erguvanlı, 1984; Kornfilt, 1997; Göksel ve Kerslake, 2005). Türkçede tümcenin Öznesi, *Kılıcı*-Özne'nin yer aldığı örneklerimizde de görüldüğü gibi, yalın durumdadır, yani herhangi bir durum ekiyle belirtilmemiş biçimdedir (Ancak bazı ad tümcelerinde iyelik durum belirticisi bulunabilir (bkz. örn. 13c).) (Göksel ve Kerslake, 2005: 127). *Erek*'in Özne işlevini yüklenme nedeni ise, Türkçede belgisiz dolaysız nesnelere de durum eki almaksızın yüklemlemede yer almasıdır. Örneğin, "Ali bana bir kitap verdi" ya da "Ali bana kitap verdi" tümcelerinde "bir kitap" ve "kitap" AÖ'leri söz konusu tümcelerin belgisiz dolaysız nesnelere aittir. (13a-e) örneklerindeki *Erek*-Öznelere bu niteliği taşımaktadır. Özetle, Türkçede herhangi bir anlambilimsel işlevin Özne sözdizimsel işlevini yüklenmesi için öncelikle söz konusu tümcede *Kılıcı* anlambilimsel işlevini yüklenen bir tümce ögesinin bulunmaması gerekmektedir. *Kılıcı*-Özne'nin bulunmadığı durumlarda ise Özne işlevini yüklenen ögenin herhangi bir durum eki almamış, yani yalın durumda olması gerekmektedir. Dolayısıyla AİH'nde yer alan diğer anlambilimsel işlevlere Özne sözdizimsel işlevi yüklenmek istendiğinde, söz konusu işlevin yalın durumda olması ya da taşınma işlemi sırasında durum ekinin silinmesi gerekir. Ayrıca daha önce söz belirtildiği gibi *Kılıcı* anlambilimsel işlevi dışında bir anlambilimsel işleve (*Erek*, *Alıcı*, *Yararlanıcı* vb.) Özne yüklenmesi çatı değişikliğiyle sonuçlanmaktadır. Bu nedenle veri tabanımızdan seçilen örnekler üzerinde bu değişiklikler uygulanarak tekrar yazıldığında, aşağıdaki tümceler elde edilir:

(12)d. *Ben ördüm onu (kazağı) ellerimle ya Hasan'a.*

*Hasan benim tarafımdan kazak örüldü.

(12)e. *Şeboy'a vermem ben oyumu.*

*Şeboy benim tarafımdan oy verilmez.

Görüldüğü gibi, (12d) örneği *Alıcı* (ya da *Yararlanıcı*) anlambilimsel rolü (Hasan'a), Özne konumuna taşınmak üzere tekrar düzenlendiğinde ortaya dilbilgisidışı bir tümce çıkmaktadır. Benzer biçimde (12e) örneğinde de aynı dilbilgisidışılık oluşmaktadır. Bu bulgu doğrultusunda, Türkçede '-y(A)' yönelme durum ekini almış olan *Alıcı* anlambilimsel rolündeki kurucuların Özne işlevini üstlenemediği söylenebilir. "Ayşe dün akşam lokantada köfte yedi."; "Posta bugün geldi." örneklerinde olduğu gibi Türkçede Zaman anlambilimsel işlevinde bulunan öğeler durum eki almaksızın kullanılabilir. Ancak bu örneklerde Özne konumu *Kılıcı-Özne* ve *Erek-Özne* anlambilimsel işlevleri tarafından doldurulmuştur ve Zaman anlambilimsel işlevleri (dün akşam ve bugün) tümcede yine kendi işlevlerinde kullanılmaktadır. Söz konusu işlevlerin Özne konumuna yerleştirildiği tümcelerde Özne'nin *boş belirtme* ile belirtildiği ve 3. tekil kişi kullanımının sezdirildiği tümceler ortaya çıkmaktadır ("Dün akşam lokantada yedi(θ)."; "Bugün geldi(θ)."). Ayrıca, Dik'in (1979) ortaya koyduğu Özne yükleme ve AİH arasındaki 'Süreklilik Varsayımı' ilişkisi düşünülürse, *Alıcı* ve *Yararlanıcı*'nın Türkçede Özne yüklenememesi bizi *Araç*, *Yerlik* ve *Zaman* anlambilimsel rollerinin de Özne yüklenemeyeceği sonucuna götürmektedir. Bu nedenle Türkçede Özne yüklemenin *kesme noktasının Erek* anlambilimsel rolü olduğu söylenebilir.

5. SONUÇ

Sözdizimsel düzlemde gerçekleşen Özne Belirtme'nin ve anlambilimsel düzlemde gerçekleşen Özne Yükleme'nin Türkçede nasıl yapılandığı belirlemeyi amaçlayan çalışmamızda, Özne Belirtme'nin Türkçede *boş belirtme*, *eylem çatısı*, *Özne-yüklem uyumu* ve *Özneye çapraz gönderme yapan adılar* olmak üzere dört yolla gerçekleştiği saptanmıştır. Türkçede Özne oluşumunun açık belirtme, özel konum ya da konum dizilişleri ile gerçekleşmesi ise söz konusu değildir; çünkü Türkçe durum dizgesinin baskın olduğu bir dildir ve sözcüklerin dizilişleri farklılaşsa da, bu sözcüklere getirilen durum ekleri sayesinde tümce içerisinde çoğu kez bir sözcüğün hangi dilbilgisel rolü üstlendiği belirlenebilmektedir (Erguvanlı, 1984: 173). Türkçede sözdizimsel bir işlev olan Özne konumu ancak yalnız durumdaki bir üye tarafından doldurulabilmektedir. Bu da, Türkçe için bu boşluğun *Kılıcı* ve *Erek* anlambilimsel işlevler tarafından doldurulabileceğini gözler önüne sermektedir,

dolayısıyla da AİH'nde *Erek*'ten sonra yer alan işlevler Özne işlevini yüklenememektedir.

Yukarıda sonuçlarının tartışıldığı tüm bu bulgulardan hareketle, Türkçede AİH'nde kesme noktasının *Erek* anlambilimsel işlevi olduğu sonucuna varılabilir. Dolayısıyla, Türkçe için baskın AİH aşağıdaki gibi göstermek mümkündür:

Kılıcı>Erek>Alıcı> Yararlanıcı>Araç> Yerlik> Zaman

Özne: x x - - - - -

Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu sonuçlar, veri tabanımızda elde edilen bulgular doğrultusundadır. Bu bulguların desteklenmesi ve Türkçe için daha genel bir yargıya varmak amacıyla, farklı söylem türlerinden oluşan daha geniş kapsamlı bir veri tabanı üzerinde inceleme yapılması önerilebilir.

Kaynakça

- Camacho, R. G. (2002). 'Argument Structure and Semantic Function Assignment in Brazillian Portuguese'. *Journal of Language and Linguistics*, Volume 1 (4).
- Dik, S. C. (1979). *Functional Grammar*. New York: North-Holland Publishing Company.
- Egins, S. (1994). *An Introduction to Systemic Functional Linguistics*. London and New York: Continuum.
- Erguvanlı, E. E. (1984). *The function of word order in Turkish grammar*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Hopper, P. (1998). "Emergent Grammar" Tomasello, M.(haz.) *The New Psychology of Language*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum içinde, s. 155-175.
- Kuno, S. (1987). 'Empathy Perspective'. *Functional Syntax (Anaphora, Discourse and Empathy)*. London: The University of Chicago Press.
- Nichols, J. (1984). 'Functional Theories of Grammar'. *Ann. Rev. Anthropol.* 13: 97-117.
- Schiffrin, D. (1994). *Approaches to Discourse*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Siewierska, A. (1991). *Functional Grammar*. New York: Routledge.